

Юрій Шаповал

Норман М. Наймарк. Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В.Старка.— Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.— 135 с.

Книжка професора Стенфордського університету Нормана Наймарка вийшла у США минулого року [1]. Ось чому її появу українською мовою цього року можна вважати майже блискавичною реакцією українських видавців на це значуще видання. Сам Наймарк у передмові до київського видання пише: «Питання геноциду, звісно, важливе для українців, і я сподіваюсь, що ця книжка допоможе їм ясніше усвідомити його динаміку» [2, с.7]. Після прочитання книжки є підстави стверджувати, що сподівання Нормана Наймарка виправдане. Маємо справу із ґрунтовною, фаховою працею, яка, щоправда, за формою і змістом радше схожа, як точно відзначив професор Олександр Мотиль, на есей та на аргументацію в полеміці, ніж на оригінальне наукове дослідження [3, с.265]. До речі, сам Норман Наймарк під час презентації видання в Києво-Могилянській академії в травні 2011 року погоджувався з такою оцінкою і визнав, що прагнув насамперед «кодіфікувати» і співвіднести сутнісні положення із сучасного наукового «геноцидного» дискурсу.

Усе це, однак, не принижує ваги рецензованої праці, яка містить твердження, що вочевидь підважують деякі ніби «канонічні» постулати. Наприклад, Норман Наймарк обстоює тезу про те, що не слід аж так брати на віру версію про СРСР як свого роду імперію, адже, якщо, наприклад, від розкуркулення постраждали більш-менш однаково і росіяни, і представники інших національностей, то Голодомор і спеціальні «національні операції» були спрямовані конкретно проти українців, поляків, кримських татар, інших неросіян [2, с.111-112]. Все це, зокрема, засвідчує особливу жорстокість і деструктивність політики СРСР щодо представників неросійських національностей.

Тепер щодо назви книги. Тут ідеться не про один геноцид, здійснений сталінською/комуністичною системою. У книзі Наймарка знаходимо жахливу панораму подій, по-

в'язаних із «розкуркуленням», голодом початку 1930-х років, уже згаданими безжальними кампаніями проти неросійських народів, які почалися 1934 року й закінчилися лише під час війни, масовими нелюдяними акціями під час «великого терору» (або «єжовщини») 1937–1938 років, репресіями, що тривали аж до початку війни СРСР із нацистською Німеччиною.

Проте для мене у книзі ключовими постали проблеми, пов'язані із Голодомором в Україні початку 1930-х років. Норман Наймарк констатує, що завдяки опублікованим у Росії та Україні джерелам ми знаємо набагато більше «про безпосередні причини та наслідки голоду, ніж про мотиви Сталіна – вони залишаються, на жаль, невловимими» [2, с.64]. Зупинюся на цьому моменті докладніше.

22 квітня 1935 року на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора та другого секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева надійшов лист від Управління народногосподарського обліку Держплану УСРР. У листі було зафіксовано офіційні (а тому за радянською традицією) далеко неповні відомості, відповідно до яких Україна на початку 1934 року втратила 4 мільйони 179 тисяч сільського населення [4].

Власне, і нові архівні відкриття за останні 10-15 років, і нові дискусії, породжені згаданими відкриттями, а також певними політичними імпульсами, обертаються навколо згаданих цифр. А вони підтверджують: серед «союзних республік» саме Україна зазнала найбільших втрат від голоду початку 1930-х, який заторкнув багато народів тодішнього Радянського Союзу (всього, навіть за офіційним визнанням сучасних російських керівників, у СРСР померло 7 мільйонів людей). Проблема полягає в поясненні, чому так сталося і чи стояла за цим якась спеціальна антиукраїнська політика?

Для початку – про нові архівні відкриття. Цікаво, що вони не були детерміновані винятково політичною кон'юнктурою, але вона їм значно сприяла. Ані в часи Президента Леоніда Кравчука (1991–1994), ані в часи Леоніда Кучми (1994–2004) не було оприлюднено стільки недоступних раніше документів, як у період перебування при владі Віктора Ющенка (2005–2010). Це так, але хочу наголоси-

ти: традиція дослідження трагедії голоду в Україні почала складатись і закріплюватися до серпня 1991 року, а отже, і до запровадження інституту президентства, ще в період існування Компартії України. В 1990 році вийшов друком збірник документів «Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів» [5]. У другій його частині вперше були надруковані унікальні та принципово важливі партійні документи, що стосувалися Голодомору.

Проте саме в період президентства Віктора Ющенка ця проблема (ціною вдалих і не дуже вдалих зусиль) була виведена на державний і міжнародний рівень. Про Голодомор почало дискутувати широке коло дослідників різних країн (і не лише дослідників), адже без всебічного розуміння цієї трагедії неможливе розуміння багатьох подій у ХХ столітті.

В Україні до дослідження Голодомору Віктор Ющенко залучив створений за його президентства в травні 2006 року Український інститут національної пам'яті (УІНП), а також спецслужбу (СБУ). Влітку 2006 року було розсекречено низку джерел Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Вони стосувалися голоду 1932–1933 років, і доступ до них тривалий час був неможливий. Частину цих документів і матеріалів було вміщено у науково-документальному виданні «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД», яке витримало два видання [6].

У 2008 році процес розсекречення в ГДА СБУ було продовжено. Цього разу він охопив джерела, що переважно відбивають діяльність іноземних дипломатичних представництв в УСРР. Йдеться про інформації, оцінки Голодомору польськими, німецькими, італійськими, турецькими, японськими дипломатами. Ці матеріали різними каналами потрапляли до чекістів, які пильно стежили за іноземними дипломатичними представництвами. Документальні свідчення з наявними публікаціями документів іноземних дипломатів про голод початку 1930-х років у СРСР і УСРР [7]. є унікальним і важливим джерелом для подальших досліджень і, здається, ще ніколи не використовувалися науковцями.

Цей масив архівних джерел був надрукований у рамках спільної польсько-української видавничої серії за

назвою «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» [8]. Крім документів спецслужби, почали активно публікуватися джерела Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишній партійний архів, ЦДАГОУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП), практично всіх обласних архівів України.

Водночас було продовжено оприлюднення, сказати б, людських документів і матеріалів – записів або інтерв'ю сучасників і свідків Голодомору, які розповідали про те, що бачили чи переживали [9]. Колись то був «компро-мат», а нині – ще одне важливе джерело для вивчення подій 1932–1933 років.

Якщо сказати коротко, розсекречені та надруковані архівні джерела, інші оприлюднені матеріали дозволили насамперед відобразити українську специфіку голоду, особливості упокорення сталінською державою саме України. Ця специфіка полягала, зокрема, і в більш жорсткому контролі з боку режиму за ситуацією в УСРР, і в більш жорсткій міграційній політиці, і в тому, що політика нещадних хлібозаготівель була ув'язана зі зміною акцентів у національній політиці. У зв'язку з цим німецький дослідник, професор Гергард Зімон написав: «Поруч із "війною" проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості» [10, с.89].

Йосип Сталін ніколи не довіряв українцям. І ця недовіра поширювалася не лише на селян, а й на всю партійну організацію України. Це вельми виразно показує оприлюднений щойно в 2000 році сталінський лист Лазарю Кагановичу від 11 серпня 1932 року. Тепер відома (але до кінця 1980-х років секретна) партійно-державна постанова від 14 грудня 1932 року вимагала не лише виконання за будь-яку ціну хлібозаготівельних планів, але й «правильного проведення українізації» – *de facto* припинення «українізації» в Україні та поза її межами, в регіонах, де компактно мешкали українці. Вся провина за голод перекладалася на латентних «петлюрівців» і «українських націоналістів», яких почали шукати і активно нищити в

усіх сферах суспільства. Виявилося, що українці начебто самі собі організували голод і самі себе з'їли. Неспроможність і абсурдність таких оцінок ще більш очевидна після публікацій останніх років.

Французький дослідник Ніколя Верт у 2009 році написав, що раніше, готуючи статтю для «Чорної книги комунізму», він підкреслював, що українське селянство було головною жертвою голоду 1932–1933 років. Тепер, після нових публікацій, він дійшов висновку, що по, суті, то був останній епізод зіткнення між більшовицькою державою і селянством, розпочатого в 1918–1922 роках. Нові свідчення та нові аргументи, за словами Верта, переконали його в тому, що український випадок «виразно особливий, і на запитання "Чи був Голодомор геноцидом?" єдино можливою відповіддю є "так"» [11, с.7].

Отже, даремно в 1983 році вже дуже літній британський журналіст Малколм Магґерідж, який писав для *Manchester Guardian* і їздив «голодними» регіонами СРСР, на запитання: «Де Ви бачили найгірший голод?», відповів: «Безсумнівно, в Україні» [12, с.145]. І потім додав: «...Це був один із найбільших злочинів наших часів, не менший, ніж єврейська катастрофа чи вірменська масакра» [12, с.149].

Норман Наймарк також у цьому не сумнівається. Даремно він так багато уваги приділяє тексту фахівця, який ще у 1953 році в своїй праці «Радянський геноцид в Україні» характеризував Голодомор як «класичний приклад радянського геноциду, найдовшого і широкомасштабного експерименту з русифікації, а саме – знищення української нації» [13, с.62]. Йдеться про батька поняття «геноцид» польського правника Рафаеля Лемкіна та його текст «Радянський геноцид в Україні». Цей текст Лемкіна, що зберігається у Відділі рукописів Нью-Йоркської публічної бібліотеки, в 2009 році зусиллями професора Романа Сербина був виданий в Україні англійською та іншими мовами. Лемкін зосередив увагу на чотирьох формах нищення української нації: а) нищення української інтелігенції; б) нищення українських церков; в) нищення незалежних селян, зберігачів української культури, мови тощо; г) перемішування населення, щоб розчинити україн-

ську етнічну групу. Саме ці особливості сталінської політики супроти української нації надавали українському геноцидові своєрідної характеристики.

Професор Наймарк у своїй книзі ігнорує цей комплекс положень Лемкіна, натомість обстоює думку про те, що походження терміна «геноцид» із праць Лемкіна та робота над «Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року не усувають можливості застосовувати цей термін, щоб ідентифікувати політичні та соціальні групи як жертв геноциду. Лемкін від початку мав це на увазі у своїх працях 1930-х років. У первісних проектах вказаної конвенції ООН також згадано про політичні й соціальні групи як центральні у визначенні геноциду.

На думку Наймарка, Голодомор в Україні слід вважати актом геноциду. Існує достатньо доказів, а може, й вирішальна сума доказів, які вказують на те, що Сталін та його оточення знали, що масовий голод в СРСР у 1932–1933 роках завдав особливо дошкульного удару Україні, і були готові спостерігати, як мільйони українських селян гинуть внаслідок цього. Вони не доклали жодних зусиль, щоб надати допомогу, не дали змоги селянам самостійно шукати їжу в містах чи деінде в СРСР й відмовлялися послабити умови хлібозаготівлі, аж поки не стало надто пізно. Норман Наймарк підкреслює: «Сталінова ворожість до українців та їхніх спроб зберегти особливу форму самоврядування, а також роздратування опором проти колективізації з боку українських селян ще більше загострювали голодомор» [2, с.112].

Висновок Наймарка такий, що провина Сталіна у масовому вбивстві подібна до провини Гітлера. Важко собі уявити акти геноциду 1930-х років без Сталіна – так само, як неможливо уявити Голокост без Гітлера: «З низки причин Голокост слід визнати найстрашнішим випадком геноциду нашої доби. Тим не менш, не можна ігнорувати паралелі між Сталіним і Гітлером, нацизмом і сталінізмом – їх просто надто багато. Обидва були диктаторами. Обидва вбили величезну кількість людей на європейському континенті. Обидва вигублювали людей в ім'я трансформативного бачення утопії. Обидва руйнували свої країни й суспільства й

винищили в них та за їх межами колосальну кількість людей. Обидва – врешті – були народовбивцями» [2, с.114].

Звернімо особливу увагу на це твердження. Воно, як видається, здатне (всупереч навіть його авторові) підважити твердження про унікальність Голокосту. Якщо більшовизм можна зіставляти з нацизмом, а СРСР з гітлерівською Німеччиною, то чому тоді не можна зіставляти Голодомор і Голокост? Наймарк вважає за потрібне приділяти окрему увагу українсько-російським взаєминам не лише у минулому, а й нині. На його думку, «росіяни та українці не мають слухних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна» (с. 7). Водночас сам Наймарк підкреслює, що після війни СРСР вчинив потужний політичний вплив на формулювання конвенції про геноцид. Внаслідок лобювання, переважно з боку СРСР, «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», прийнята ООН у грудні 1948 року, обмежила визначення геноциду расовими, релігійними, національними та етнічними групами. Виключення соціальних та політичних груп із формулювання цієї дефініції ускладнило визнання Голодомору в Україні геноцидом. Наймарк переконаний, що виключення соціальних і політичних груп не заслуговує на беззаперечне визнання. Проте Норман Наймарк ігнорує той факт, що давня поведінка сталінських дипломатів стала своєрідною матрицею для нинішніх російських дипломатів.

Як відомо, теза про Голодомор як геноцид стала головним подразником російсько-українських взаємин у 2004–2010 роках. Іноді вони набували такої політично карикатурної форми, як ноти міністерств закордонних справ про минуле. Російська дипломатія загалом успішно організувала протидію спробам України добитися визнання Голодомору геноцидом на міжнародному рівні. У 2008 році міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров у листі до своїх колег із інших країн (крім України), закликаючи не підтримувати ініціативи Києва щодо комеморації жертв Голодомору, стверджував: «Мета українського керівництва є очевидною: притягнути Російську Федерацію до відповідальності за голод та розпалити ворожнечу між братськими народами України та Росії» [14, с.24].

І тут саме час сказати ще раз про українське керівництво. Дехто переконаний, що проблему дослідження голоду ініціювали якісь «українські націоналісти» під політичним «омофором» третього Президента України Віктора Ющенка. Як вже зазначалося, це неправда. Як неправда і те, що існувало «державне замовлення» на тему Голодомору і спеціальне «нагнітання» антиросійських настроїв і стереотипів. Насправді цього не було у чистому вигляді. Понад те, (невдалі) спроби Ющенка провести закон про відповідальність за заперечення Голодомору поглибили амбівалентне ставлення суспільства та серйозних дослідників до проблеми голоду 1932–1933 років. З іншого боку, роздратування російських політиків і деяких російських дослідників спробами вказати на українську специфіку голоду сприяло нагнітання антиукраїнських настроїв у Росії.

І не лише в Росії. Дехто із західних дослідників заговорив навіть про «змагання жертв», про те, що Україна прагнула «затінити» Голодомором Голокост тощо. Дехто із західних дослідників формулює суперечливі оцінки ситуації України на початку 1930-х років, таким чином «захищаючи» Росію. На думку Нормана Наймарка, першим важливим кроком до поліпшення відносин між Україною й Росією має стати сприяння, як у Москві, так і в Києві, інтенсивним дослідженням та відкритим обговоренням голоду 1932-1933 років, щоб таким чином «покласти кінець непорозумінням щодо цих подій і створити належний контекст для прощення. Росіяни та українці не мають слухних історичних чи політичних причин захищати репутацію та злочини Сталіна» [2, с.6-7]. Так вважає професор Наймарк. А як вважають росіяни?

У січні 2007 року керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов надіслав лист учасникам проекту в зв'язку з підготовкою збірника документів «Голод в СРСР. 1932-1933 гг.», відзначаючи, що в роботі, крім російських, візьмуть участь архівні органи Республіки Білорусь і Казахстану. В доданій до листа пояснювальній записці містилась наперед визначена «концепція теми збірника»: голод був викликаний потребами форсованої індустріалізації. Серед рекомендацій, як саме добирати доку-

менти для публікації, була наступна: «Враховуючи "український фактор", належить добирати документи з таким розрахунком, щоб вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р., здійснюваних одними й тими ж методами у кризових районах (Україна, Північний Кавказ, Нижня Волга)... Причому добирати їх слід у такий спосіб, щоб було видно трагедію всього радянського селянства» [15]. Тобто, збірника ще немає, документи ще не підібрані, але вже «осмислено» – ніяких українських акцентів.

Це добрий приклад для західних дослідників: не треба аж так захищати Росію. Вона захищає себе різним способом, а дехто з російських дослідників повчає українських. Навіть такий авторитетний вчений, як Віктор Кондрашин, пише про те, що в Україні часів Віктора Ющенка «через політичну кон'юнктуру з'явилася теорія, що розділила трагедію всього радянського селянства в 1932–1933 рр. на "геноцид голодомором в Україні" і голод у решті регіонів колишнього СРСР, в том числі в Росії» [16, с.6]. Зрозуміло, Кондрашин виступає за те, щоб не роз'єднувати, а «об'єднувати Росію і Україну...» [16, с.6]. Проте постає запитання, до якого саме об'єднання спонукає цей заклик і як можна єднатися на підставі наперед визначеної схеми, що нівелює специфіку трагедії голоду в різних регіонах СРСР? Надруковані в останні роки в Україні документи підтверджують специфіку української ситуації. Бачити і розуміти це – не означає принижувати чи ігнорувати тодішню ситуацію в інших регіонах СРСР.

Аналіз сучасної української історіографії засвідчує, що дослідження українського, всесоюзного і міжнародного вимірів Голодомору поки що не склались у цілісну картину. Наприклад, відсутні серйозні компаративні студії, що дозволяють детально порівняти ситуації в УСРР і Росії, в УСРР і Казахстані. «За кадром», по суті, залишається і описання перспективи виконавців, участь самих українців у «буксирних», «рейдових» бригадах, учасників «штурмових декад», які відбирали у людей хліб, а також у партійно-державних і каральних органах. Тим часом розуміння цього є засадничим для критики «віктимного» дискурсу, що зображує українців лише у вигляді жертв. Водночас відомо, що у багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи також були серед виконавців.

Цілком очевидно, що інтеграція Голодомору в європейську та світову культури пам'яті неможлива без порівняння його із втратами інших народів сталінського СРСР, а також із Голокостом. Лише так можна знайти відповідь на запитання, чи не «затіняє» його Україна «своїм» Голодомором. Відповідь на це запитання дає своєю книжкою і Норман Наймарк. Він переконаний: «...Якщо відверто розібратися з геноцидною політикою голоду в Україні, це принесе чимало вагомих соціальних, політичних та психологічних переваг» [2, с.75]. Це правда. І у зв'язку із цим хотів би щиро побажати авторові більше уваги звертати на публікації українських дослідників. Це таки має значення, якими б авторитетними чи ерудованими в нашій історії не були його західні колеги. Поза сумнівом, у цієї книжки будуть не лише прибічники, а й критики. І це нормально. Значить, буде полеміка, буде рух до осмислення складних питань історії минулого століття.

1. Див.: Naimark Norman M. *Stalin's Genocides*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010.

2. Наймарк Норман М. *Геноциди Сталіна* / Пер. з англ. В.Старка. Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

3. Див.: Motyl A. // *Holodomor Studies*. –Summer–Autumn 2010. № 2.

4. Див.: Лозицький В. *Смертний вирок народу. Сталінізм і трагедія українського селянства* // *День*. –2008.– 25 жовтня.

5. Див.: *Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів*.– Київ: Політвидав України, 1990.

6. *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*. – Київ,:Видавничий дім «Стилос», 2007; *Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*. –Київ: Києво-Могилянська академія, 2008.

7. Див., наприклад: A. Graziosi (ред.), «'Lettres de Char'kov'. La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a travers les rapports des diplomates italiens, 1932–1934», *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1-2 (1989); Id. (ред.), *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33*. Torino, 1991; L.Y. Luciuk, B.S. Kordan (ред.), *The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–33*. Kingston, Ontario, New York, 1988; D. Zlepko (ред.), *Der ukrainische Hunger-Holocaust*. – Sonnenbühl, Verlag Helmut Wild, 1988; Україна. Голод 1932–1933 років: за повідом-

леннями британських дипломатів // Всесвіт. – 1989. – № 11. С. 153–162; Упокорення голодом. Збірник документів. – Київ, Інститут української археографії, 1993. С. 47–101; W.W. Isaijw. Famine-genocide in Ukraine, 1932–33. Western Archives, Testimonies and New Research. – Toronto, 2003; Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки. – Харків: Фоліо, 2007; Кудряченко А.І. Голодомор в Україні 1932–1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками документів політичного архіву МЗС Німеччини // Голодомор в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи. – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 20–27; Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина. – Київ, Національний інститут стратегічних досліджень, 2008, та ін.

8. Див.: Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 7. Голодомор в Україні, 1932–1933. Варшава–Київ: Інститут національної пам'яті, 2008; Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Warsaw–Kiev, Instytut Pamięci Narodowej, 2009.

9. Див., наприклад: Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2007.

10. Gerhard Simon. Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkermord – Tatsachen und Kontroversen // Europäische Rundschau. – 2008. – Nummer 1.

11. Верт Н. Жнива геноциду // Критика. – 2009. Число 3-4.

12. Малколм Маґгерідж і голод в Україні 1932–1933 років // Голод в Україні. Вибрані статті. – Луцьк, ВМА «Терен», 2006.

13. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. (стаття 28 мовами). – Київ: Майстерня книги, 2009.

14. Цит. за: Онишків Юрій. Палки в колеса. Росія на усіх фронтах блокує визнання Голодомору геноцидом // Главред. – 2008. – № 46.

15. Архів автора.

16. Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008.